

Максимець О. М.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету

РОЗВИТОК СУФІКСАЛЬНОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПІДСИСТЕМИ ІМЕННИКІВ ІЗ ТРАНСПОЗИЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ (СТРУКТУРИ ІЗ СУФІКСОМ -Б(А)/-ОБ(А))

Анотація. Деривати із загальним словотвірним значенням предметної дії становлять значну групу лексики в українській мові. Систему формантів, що беруть участь у творенні таких іменників, становлять праслов'янські, власне українські та запозичені суфіксальні морфеми. У статті ми визначаємо лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса -б(а)/-об(а), та показуємо їх динаміку.

Ключові слова: словотвір, предметна дія, іменник, суфікс, історія, розвиток.

Постановка проблеми. У сучасній українській мові своєрідну групу похідної лексики становлять девербативні іменники, у структурі яких поєднуються певні ознаки двох лексико-граматичних класів слів – дієслова й іменника. Девербативи, об'єднані спільним значенням «предметна дія/стан», є репрезентами різних родів дії: тривалої, розгорнутої у часі, результативної, мультиплікативної, одноактної, ітеративної.

Деривати із загальним словотвірним значенням предметної дії утворюють систему словотвірних типів із певними частковими словотвірними значеннями. Категорію предметної дії, процесу, стану формують іменники на позначення інтелектуальної, комунікативної діяльності людини; процесів, пов'язаних зі сферою її трудової та професійної діяльності; морально-етичних понять і відносин; переміщення, пересування та ін.

Ця система формувалася протягом тривалого історичного періоду. Тому поряд зі спільнослов'янськими суфіксами (-нн(я), -тт(я), -б(а), -ок, -иц(я), -от) в українській мові наявні суфікси іншомовного походження (-аці(я), -аж, -ур(а)). Кожний словотвірний тип на позначення предметної дії характеризується певними семантичними особливостями. Саме цим і зумовлюється активність ужитку іменників кожного словотвірного типу та сфера їх стилістичного використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження лінгвальної природи українських іменників (а в їх межах – і девербативів зі значенням предметної дії, процесу, стану) має у мовознавстві певну традицію. У полі наукових розвідок перебували питання історії формування девербативних субстантивів [2, с. 1; 6, с. 1; 8, с. 2; 11, с. 298], вивчено окремі типи цих похідних [4, с. 115; 15, с. 1; 16, с. 1], їхню семантичну та морфологічну валентність [10, с. 32], стилістичні функції [7, с. 1].

Дериваційний аспект вивчення віддієслівних похідних дав підстави для вибудови концепції словотвірної категорії предметної дії [3, с. 143–144; 5, с. 22–28], категорії предметних значень дієслівних предикатів [12, с. 207]. В. Олексенко підкреслює, що «за своєю природою і механізмом утворення словотвірна категорія предметних значень дієслівних предикатів належить до словотвірних категорій особливого типу» [там само].

Мета статті полягає у тому, щоб визначити лексико-словотвірні групи віддієслівних іменників, які творяться за допомогою суфікса -б(а)/-об(а), та простежити їх динаміку.

Виклад основного матеріалу. Давніми за походженням є віддієслівні іменники із формантом -б(а), що сягає праслов'янського суфікса -ba (>ба), -ьба (>ьба). [1, с. 131]. Варіант цього суфікса -об-а включає компонент (-о-), який, за припущенням дослідників, є залишком колишнього усиченого суфікса -ова- [14, с. 67].

Деривати цього типу позначають тривалу активну дію в аспекті перебігу.

Досліджені джерела кінця XVII – XVIII ст. дають підставу твердити, що суфікс -б-а у творенні іменників зі значенням предметної дії був у цей період досить продуктивним, наприклад: *Овець всхъ по рахубѣ паней... показалось 780* (МатТим 1717–1734); *и добували насъ у ватазѣ не прятельско оружейною стрелбою* (ДДГ 1725 180); *Козаковъ з по(д) сотень в жолдацкую службу не принима(т)* (ДДГ 1731 65); *Если зрана дождь, ранная швѣба схибить...* (Пр 116); *Зачим здавало б а шкурка за чинбу не стане: еднакъ хто що звык держат, то не перестане* (Зин 140); *На болъзнѣ – цѣлбы, на смертъ – готовости дара сподобить вѣнчанная сим вѣнцем ВАРВАРА* (ІВел 99); *Вшцкове... ся справовали вшцобою* (МатТим 1656–1771).

Протягом XIX ст. рівень продуктивності цього словотвірного типу дещо зростає: *мнѣмба* (Зак 402), *кажба* (Писк 49), *боротьба* (Левч 6), *косѣмба* (60), *селитьба* (482); *ворожьба* (ЛекФр 42), *дѣлѣмба* (61), *женитьба* (71), *молотьба* (126), *городѣмба* (Ж 154), *гульба* (163), *кольба* (357), *пальба* (597), *пастѣмба* (604), *колотьба* (360), *полотьба* (692), *рѣзьба* (806), *садѣмба* (847), *стрижьба* (927), *сушба* (939), *творба* (953), *тичба* (966) від тицяти, *тяжьба* (997).

Проте в лексикографічних працях XX ст. виявлено лише два іменники такого типу, не засвідчені джерелами попередніх періодів: *голосѣмба* (КІ 346), *гонѣмба* (349) «гоніння». Окремі похідні із суфіксом -б-а фіксуються дослідниками в бойківських говірках, наприклад: *кізьба* (Он І 352) «косіння», *шидьба* (382) «шиття».

Зменшення кількості відповідних похідних-інновативів зумовлене тим, що їх склад в основному сформувався протягом XIX ст. В українській мові XX ст. продуктивність цього словотвірного типу занепадає – іменники з -б(а)/-об(а) виявляються не конкурентоспроможними порівняно зі співвідносними девербативами з -нн(я) на позначення предметної дії, оскільки, по-перше, порівняно з останніми мають функціонально-стилістичні обмеження (вживаються переважно в розмовному мовленні), а по-друге, здатні нейтралізувати значення дії. «Афікс -б-/об-, – відзначає Л. Колібаба, – може приглушувати «елемент дієслівності» й підсилювати предметний компо-

мент у семантиці девербативів, а в деяких випадках – узагалі оформляти лексеми з виключно предметним значенням, пор.: *різьба* – малюнок, візерунок, вирізаний на якому-небудь твердому матеріалі (наслідок дії); *жалоба* – траурний одяг» тощо [9, с. 176].

У сучасній українській мові частина утворень із суфіксом **-б(а)/-об(а)** вже витіснена на периферію лінгвальної системи, а відповідний словотвірний тип належить до лексично закритих, оскільки майже не поповнюється новими одиницями [13, с. 224].

У межах досліджуваних дериватів формується три лексико-словотвірні типи.

1. Девербативи зі значенням стану та настрою.

Досліджені джерела фіксують поодинокі утворення зазначеного словотвірного типу з XVIII ст., наприклад: *Привель еси на свою и мою ганбу того жидовина* (МагТим I 170 1656-1771), *журба* (МагТим I 255).

Кількість таких утворень була досить обмежена і в XIX ст., наприклад: *злоба* (СМШ I 285), *жадоба* (Писк 38), *ганиба* (О 1861 7) «презирство», *пригноба* (ЛекФР 191), *алчба* (Тимч. 3) «голодування, жадоба». Наприкінці XIX – на початку XX ст. не спостерігається помітного зростання кількості досліджуваних утворень. Так, «Словарь української мови» Б. Грінченка фіксує лише один іменник зазначеного типу, який не подається обстеженими джерелами попереднього періоду: *тужба* (Гр IV 293) «тужіння». Протягом XX ст. нові похідні з суфіксом **-б-а/-об-а** на позначення стану та настрою не продукуються.

2. Протягом XVIII – першої половини XX ст. сформувалася невелика група похідних на позначення взаємин між людьми, наприклад: *шаноба* (Писк 39), *чваньба* (Ж 1062) від чванити, *ганиба* (УміСп 1059) «зневага», *гудьба* (Гр I 336) «засудження», *дружба* (447), *судьба* (IV 227) «осудження», *хвальба* (390), *похвальба* (К IV 277).

3. Пам'ятки української мови фіксують два іменники на позначення переміщення, пересування: *ходьба* (Кв-Осн III 550), *плавба* (Ум і Сп 658).

Суфікс **-б-/-об-** іноді має незначний відтінок зниженості. Розмовно-просторічного забарвлення віддієслівним суфіксальним іменникам можуть надавати також твірні основи дієслів, які за деякими винятками належать до розмовного стилю мовлення [Олексенко, 2000: 162]. Отже, протягом усіх періодів розвитку нової української мови іменники зазначеного словотвірного типу вживаються головно в усному розмовному мовленні, мові художніх творів, епістолярному стилі, зрідка у публіцистичному стилі, наприклад: «*Отак і в церкву чоловік вносить журбу та пісню про сирітську долю, яку сирі гуси занесли кудись аж до тихого Дунаю*» (Стел I 205); «*Хороба, а разом з тим велика скупченість; поневірвання, а разом з тим вселюдська совість*» (Тич Листи XII 39); «*І ось два ще доволі молоді українські авантюристи наважуються порушити світовий порядок і керуються далєбі не вищими цілями, а, сказати б, досить примітивною жаждою наживи*» (Загр 13); «*Крепацька неволя, з нею робота тяжка не на себе, злидні, сум та журба*» (Записки XV 1897 I 10); «*А мене ще ота рахуба з д. Грінченком просто заїда: боюся, щоб вона не скінчилася якимось жартом нечемним*» (Стар VI 563); «*Багато тут і зайвої боротьби, і марнування сили, і втоми думки*» (ЛУкр XII 66); «*Головним завданням стало формування фундаментальних догматів і впорядкування служби в такий спосіб, щоб обрядовість була логічна й однотипна*» (Укркультура 188).

Висновки. Таким чином, віддієслівні іменники із формантом **-б(а)** є давніми за походженням. Деривати цього типу позначають тривалу активну дію в аспекті перебігу: *боротьба* (Лев. 6), *косьба* (60), *дільба* (61), *молотьба* (126), *городьба* (Ж 154), *пастьба* (604), *ворожеба* (ЛексФр 42). У межах досліджуваних дериватів формуються три лексико-словотвірні групи: назви станів, настроїв: *алчба* (Тимч 3), *тужба* (Гр IV 293); взаємин між людьми: *шаноба* (Писк 39), *дружба* (Гр I 447); іменники на позначення переміщення, пересування: *ходьба* (Кв-Осн III 550), *плавба* (УміСп 658). У новій українській мові відповідний словотвірний тип належить до лексично закритих, непродуктивних, а частина утворень із суфіксом **-б(а)** відійшла вже до інертного фонду сучасної української мови.

Література:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови / С.П. Бевзенко // Нариси із словозміни та словотвору. — Ужгород : Закарпат. вид-во, 1960. — 416 с.
2. Булатова Л.Н. Отглагольные существительные на -нье, -ть в русских говорах / Л.Н. Булатова // Труды Института языкознания АН СССР. — М., 1957. — Т. VII. — 416 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
4. Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками / А. Вовк // Збірник секції граматики української мови. — Кн. I. — К., 1930. — С. 115–116.
5. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / К.Г. Городенська // Мовознавство. — 1994. — № 6. — С. 22–28.
6. Гумецька Л.Л. Нариси словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. / Л.Л. Гумецька. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — 298 с.
7. Дідківська Л.П. Словотвір. Синонімія. Стилістика / Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна. — К. : Наук. думка, 1982. — 170 с.
8. Ковалик І.І. Особливості іменникового словотвору східнослов'янської мовної групи / І.І. Ковалик // Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1963. — Кн. 9. — С. 3–17.
9. Колібаба Л. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів / Л. Колібаба. — К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2005. — 348 с.
10. Кравченко М.В. Семантична і морфологічна валентність словотвірних одиниць у системі віддієслівних дериватів / М.В. Кравченко // Мовознавство. — 1988. — № 1. — С. 32–37.
11. Крымский А. О малорусских отглагольных существительных на -енне и -инне / А. Крымский // Юбилейный сборник в честь В.Ф. Миллера. — М., 1900. — С. 298–304.
12. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: [монографія] / В.П. Олексенко. — Херсон : Айлант, 2001. — 240 с.
13. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В.П. Олексенко. — Херсон : Айлант, 2005. — 336 с.
14. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників в сучасній українській мові / О.Ф. Пінчук // Морфологічна будова сучасної української мови. — К. : Наук. думка, 1975. — С. 35–82.
15. Ращинская Г.Н. Отглагольные имена существительные на -ния, -ення (-иння), -ття в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Н. Ращинская. — Львов, 1968. — 21 с.
16. Токарь В.П. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы -к-а, -ик, -ок) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.П. Токарь. — Днепропетровск., 1955. — 15 с.

Список скорочень джерел

Гр – Словарь української мови : в 4 т. / зібран. ред. журн. «Киев. Старина» ; упор., з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. — К., 1907–1909.

- ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст – К. :
Наук. думка, 1993. – 392 с.
- Ж – Малорусско-немецкий словарь : в 2 т. – Львів, 1886. –
1117 с.
- Загр – Павло Загребельний. Брухт – Харків : Фоліо, 2003. – 399 с.
- Зак – Закревський М. Старосветский пандуриста. Кн. 3. –
Словарь малороссійскихъ идиомовъ. – М., 1861. – С. 247–628.
- Зин – Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. –
К. : Наук. думка, 1971. – 387 с.
- Івел – Іван Величковський. Твори. – К. : Наук. думка,
1972. – 189 с.
- К – Українсько-російський словник : у 6 т. / за заг. ред.
І. Кириченка. – К. : Наук. думка, 1953–1963.
- Кв-Осн – Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори : у 6 т. – К. :
Держлітвидав, 1956.
- Левч – Опытъ русско-украинского словаря / составил
Мих. Левченко. – Київ, 1879. – 190 с.
- ЛексФр. – Лексика поетичних творів Івана Франка:
Меточні вказівки з розвитку лексики / укладачі: І.І. Ковалик,
І.Й. Ощипко, Л.І. Полюга. – Львів: ЛГУ, 1990. – 264 с.
- ЛУкр – Леся Українка. Твори : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1979.
- О – Основа. Южно-русской литературно-ученый вѣстникъ. –
Санкт-Петербургъ, 1861–1862.
- Он – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок :
у 2 ч. – К. : Наук. думка, 1984. – 495 с.
- Писк – Словникъ: Живої народнеї, письменної і актової
мови руськихъ югівшанъ Російської і Австрійсько-Вендерської
цесарії / сост. Фортунатъ Пискуновъ. – Київ, 1882. – 310 с.
- Пр – Правда. Письмо літ. і наук. – Львів, 1873–1879.
- СМШ – Словник мови Шевченка. – К. : Наук. думка, 1964.
- Стар – Старицький М. Твори : у 6 т. – К. : Дніпро, 1990.
- Тимч – Русско-малороссійській словарь. – К., 1897.
- Стел – Стельмах М. Твори : у 5 т. – К. : Держ. вид-во худ.
літ-ри, 1962.
- Тич – Тичина П. Твори : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1990.
- Укркультура – Попович М. Нарис історії культури України –
К. : АртЕк, 2001. – 726 с.
- Ум і Сп – Уманець М., Спилка А. Русско-украинській сло-
варь. – Берлін, 1924 ; Запоріжжя, 1992.

Максимец О. Н. Развитие суффиксальной словообразовательной подсистемы существительных со значением отвлеченного процессуального признака (структуры с суффиксом -б(а)/-об(а))

Аннотация. Существительные с общим словообразовательным значением отвлеченного процессуального признака представляют значительную группу лексики в украинском языке. Систему формантов, принимающих участие в образовании отглагольных существительных, составляют праславянские, украинские и заимствованные суффиксальные морфемы. В статье мы определяем словообразовательные типы отглагольных существительных, в образовании которых принимает участие суффикс -б(а)/-об(а), и показываем их динамику.

Ключевые слова: словообразование, отвлеченный процессуальный признак, имя существительное, суффикс, история, развитие.

Maximets O. Development of suffixal derivational subsystem of nouns with the transpositional meaning of derivative action as a subject (structures with the suffix -б(а)/-об(а)). – Article.

Summary. Derivatives with a total value of derivative actions as a subject constitute a significant group of vocabulary in the Ukrainian language. Formants system, involved in the creation of such nouns, is primitive Slavonic, properly Ukrainian and borrowed suffix morphemes. In this paper we define the lexical-derivative (word building) groups of verbal nouns that occur with the suffix -б(а)/-об(а) and show their dynamics.

Key words: word formation, actions as a subject, noun suffix, history, development.